

IDIZ Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Institute for Social Research in Zagreb

 GONG

Nakladnici:

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
GONG (u suradnji s GOOD inicijativom)

Za nakladnike:

Branislava Baranović
Jelena Berković

Urednici:

Marko Kovačić
Martina Horvat

Pomoćnica urednika:

Dorina Sraka

Recenzenti:

Smiljka Tomanović
Valentina Kranželić
Dario Čepo

Projekt:

GOOD Initiative: Towards Civic Education in Croatian Schools
(Istraživanje je sufinancirala Mreža fondacija Otvoreno društvo)
Tisak sufinancira Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva kroz Centre znanja
za društveni razvoj

© 2016 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, GONG
ISBN 978-953-6218-73-8 (Institut za društvena istraživanja u Zagrebu)
ISBN 978-953-7960-04-9 (GONG)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u
Zagrebu pod brojem 000946930.

Urednici
Marko Kovačić i Martina Horvat

**OD PODANIKA DO GRAĐANA:
RAZVOJ GRAĐANSKE KOMPETENCIJE
MLADIH**

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
GONG
Zagreb, 2016.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
<i>Marko Kovačić, Martina Horvat</i> RAZVOJ POLITIČKIH I GRAĐANSKIH KOMPETENCIJA MLADIH – PREGLED UVOĐENJA GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA U HRVATSKI OBRAZOVNI SUSTAV.....	15
<i>Bojana Čulum, Anja Gvozdanović, Nikola Baketa</i> POLITIČKA ZNANJA MATURANATA I ZNAČAJNOST ODREDNICA KOJE IH OBLIKUJU.....	31
<i>Dragan Bagić, Berto Šalaj</i> KAKO MLADI STJEČU POLITIČKO ZNANJE? ANALIZA ČIMBENIKA POLITIČKE PISMENOSTI HRVATSKIH MATURANATA.....	51
<i>Kosta Bovan, Daniela Širinić</i> (NE)DEMOKRATSKI STAVOVI MATURANATA U HRVATSKOJ – PRISUTNOST I ODREDNICE.....	73
<i>Vlasta Ilišin</i> SOCIJALNA I POLITIČKA PARTICIPACIJA MATURANATA.....	91
<i>Vedrana Spajić-Vrkaš, Martina Horvat</i> PARTICIPATIVNA DEMOKRACIJA, UČENJE ZA AKTIVNO GRAĐANSTVO I ŠKOLSKA KULTURA.....	111
<i>Vedrana Spajić-Vrkaš, Mateja Čehulić</i> ISTRAŽIVANJA GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA: VIŠERAZINSKI PREGLED.....	153
Regionalni kontekst	
<i>Marjan Šimenc, Mitja Sardoč</i> MULTIPLE DIMENSIONS OF CITIZENSHIP EDUCATION IMPLEMENTATION IN SLOVENIA.....	187
<i>Dragana Gundogan, Mladen Radulović, Milan Stančić</i> GRAĐANSKO VASPITANJE U SRBIJI - PERSPEKTIVE NASTAVNIKA I UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA.....	201
<i>Nejra Neimarlija Roić, Belma Gijo</i> PREGLED PROVEDBE GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI.....	223
ZAKLJUČNO RAZMATRANJE.....	241
PRILOG.....	245
BILJEŠKE O AUTORICAMA I AUTORIMA.....	261

PREDGOVOR

Ne poznajem bolji način kontroliranja vlasti od onog koji vrše sami građani, a ako smatramo da oni za to nisu dovoljno sposobni, onda lijek nije da im se to pravo oduzme, već da ih se za njega osposobi.

Thomas Jefferson

Sukladno podacima dostupnima na internetskim stranicama Ministarstva znanosti obrazovanja i sporta, u Hrvatskoj je u školskoj godini 2015./2016. bilo 887 osnovnih škola i 457 srednjih škola u kojima se školovalo 321.220 osnovnoškolaca i 137.799 srednjoškolaca. Njih je educiralo 27.508 učitelja zaposlenih u osnovnim školama, dok je ta brojka za srednjoškolske nastavnike dosegla oko 26.900¹. I na učenike i na nastavnike utječe obrazovna politika, kao skup mjera, odluka, pravila kojima se definira smjer razvoja obrazovanja te rješavaju problemi s kojima se dionici susreću. Obrazovna se politika sramežljivo istaknula kao važno političko pitanje i došla na dnevni red društva 2008. godine prosvjedima maturanata protiv nedovoljno dobro pripremljene provedbe državne mature, a njen se uzlet nastavio studentskim prosvjedima i blokadama godinu poslije. Nakon nekoliko godina jenjavanja, obrazovanje je 2015. godine postalo jedno od najvažnijih tema u društveno-političkom životu Hrvatske. Tada je naime započela tzv. cjelovita kurikularna reforma, jedna od mjera Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije kojoj je cilj „uspostavljanje usklađenog i učinkovitog sustava odgoja i obrazovanja kroz cjelovite sadržajne i strukturne promjene” (kurikulum.hr, 2015). Promjenom je vlasti i odnosa politike prema kurikularnoj reformi obrazovanje apsolutnu kulminaciju doživjelo u lipnju 2016. kada je više od 50.000 građanki i građana izašlo na ulice diljem Hrvatske (i inozemstva) kako bi iskazalo nezadovoljstvo opstruiranjem obrazovne reforme.

Premda je esencijalno knjiga o građanskom odgoju i obrazovanju, ovaj zbornik radova *Od podanika do građana? Razvoj građanske kompetencije mladih*, neraskidivo je vezan za širu obrazovnu priču. Tekstovi čiji su autori istraživači i istraživačice s relevantnih

¹ Pritom u prikazu broja srednjoškolskih nastavnika valja imati na umu diskrepanciju između ukupnog broja nastavnika i broja nastavnika u punom radnom opterećenju (*ful-time equivalent*). Naime, poznato je da brojni nastavnici rade u dvije ili više škola kako bi ostvarili punu satnicu. Oni se tako broje nekoliko puta. Za preciznije podatke valja konzultirati Državni zavod za statistiku prema čijim je podacima u RH u srednjim školama 2015.godine bilo tek nešto više od 18 tisuća nastavnika s punim radnim opterećenjem.

akademskih institucija diljem Hrvatske i regije, ima za cilj nadovezati se na već postojeća politološka, sociološka i pedagoška istraživanja mladih te doprinijeti cjelovitom prikazu razvijenosti građanske kompetencije mladih u Hrvatskoj i susjednim zemljama, pritom analizirajući obrazovne programe koji bi te kompetencije trebali razvijati. Oslanjajući se na pedesetogodišnju tradiciju istraživanja mladih koje se provode u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu, tekstovi koje potpisuju autorice i autori čiji je znanstveni interes usmjeren na demokratske procese, obrazovanje i mlade, ipak donose jedan novi pogled na spomenute fenomene. Osim toga, zbornik predstavlja primjer dobre suradnje između akademskih institucija i organizacija civilnog društva kojima je cilj razviti građansku kompetenciju mladih i to osobito povećati njihovu političku pismenost i mogućnost doprinosu demokratskom društvenom razvoju.

Zbornik je podijeljen u dva dijela te se sastoji od deset autorskih tekstova.

U **prvom** dijelu autori i autorice analiziraju i interpretiraju rezultate empirijskog istraživanja koje su proveli GOOD inicijativa (organizacija koje se zalažu za sustavno i kvalitetno uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja) te Institut za društvena istraživanja u suradnji sa savjetom istraživača. Naime, u travnju i svibnju 2015. godine provedeno je kvantitativno istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola (treći razredi u trogodišnjim programima, četvrti razredi u četverogodišnjim programima te peti razredi u petogodišnjim programima) metodom ankete, na nacionalnom reprezentativnom uzorku od 1146 sudionika. Korišten je stratificirani klaster uzorak, što znači da su metodom slučajnog odabira u uzorak odabrana razredna odjeljenja, a svi su učenici u odabranim razredima anketirani po prisutnosti na nastavi u trenutku provođenja anketiranja te uz pristanak na anketiranje. Za glavni je uzorak slučajno odabrano 56 razrednih odjeljenja, no određeni je broj razrednih odjeljenja zamijenjen rezervama u odgovarajućem stratumu zbog nemogućnosti realizacije anketiranja u predviđenim rokovima za provedbu terenskog dijela istraživanja. Stratifikacija uzorka izvršena je prema regiji (županije su grupirane u šest uobičajenih regija) i vrsti srednjoškolskog programa (svi su programi grupirani u tri skupine: gimnazijski programi, ostali četverogodišnji i petogodišnji programi te trogodišnji programi). Kao osnova za stratifikaciju i izbor uzorka korišten je popis svih srednjoškolskih razrednih odjeljenja u Republici Hrvatskoj koji je istraživačkom timu na raspolaganje stavilo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. Iz okvira za izbor uzorka isključena su razredna odjeljenja čiji su programi kraći od tri godine te srednje škole i razredna odjeljenja u kojima se primjenjuju prilagođeni programi za učenike s posebnim potrebama².

² Metodološke napomene preuzete su iz istraživačkog izvještaja koje su za GOOD inicijativu izradili autori ovog zbornika dr. sc. Anja Gvozdanović i dr. sc. Dragan Bagić.

Sadržaj i struktura korištenog upitnika u znatnoj su mjeri preuzeti iz istraživanja koje je 2009./2010. godine proveo GONG i Fakultet političkih znanosti (Bagić, 2011.) na reprezentativnom uzorku učenika završnih razreda srednjih škola u Hrvatskoj. Stoga dobiveni podaci daju mogućnost komparacije, a time i uvida u stanje i promjene političke pismenosti hrvatskih maturanata. Važno je istaknuti da tekstovi u ovom dijelu zbornika pokrivaju sve funkcionalne dimenzije kompetencije (znanja, vještine i stavove) te bihevioralna perpetuacija tih dimenzija (participacija) čime se dobiva cjelovit uvid u demokratski potencijal mladih.

U radu autora **Marka Kovačića** i **Martine Horvat** naziva *Razvoj političkih i građanskih kompetencija – pregled uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski obrazovni sustav* daje se pregled obrazovnih programa koji su se razvili u posljednjih nekoliko desetljeća kako bi razvoj građanske kompetencije. Važnost sustavnog pristupa učenju građanskih kompetencija prepoznat je u brojnim normativnim i strateškim dokumentima međunarodnih organizacija, osobito UNESCO-a, Vijeća Europe i OSCE-a, koje apeliraju na države da u svoje obrazovne sustave uvedu kvalitetan način poučavanja za ljudska prava, demokratske vrijednosti i vještine. Nakon općeg pregleda rad se fokusira na Hrvatsku u kojoj mladi, prema rezultatima različitih ranije nabrojanih istraživanja, nemaju dostatno razvijenu građansku kompetenciju te zaključuje da je u hrvatskom odgojno-obrazovnom sustavu važno posvetiti više pažnje obrazovanju za ljudska prava i demokraciju te da je u tom procesu osim sustavnog i kvalitetnog uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja ključna i demokratizacija škola kroz jačanje uloge Vijeća učenika i Vijeća roditelja.

Bojana Ćulum, **Anja Gvozdanić** i **Nikola Baketa** u radu pod nazivom *Politička znanja hrvatskih maturanata i značajnost odrednica* koje ih oblikuju analizirali su i interpretirali distribuciju političkih znanja operacionaliziranog u tri dimenzije u relaciji s odabranim sociodemografskim obilježjima: spol, tip školskog programa, članstvo u udrugama i razinu obrazovanja oca. Autori su kroz tri modela (obrazovni model, model civilne participacije i kombinirani model) utvrdili da obrazovni faktori imaju najveći utjecaj na politička znanja. U tom se pogledu vrsta srednjoškolskog programa izdvaja kao glavna odrednica političkog znanja, što je u skladu s dosadašnjim nalazima istraživanja na populaciji maturanata u Hrvatskoj, kao i sa zaključkom prethodnog rada.

Rad imena *Kako mladi stječu političko znanje? Analiza čimbenika političke pismenosti hrvatskih maturanata* čiji su autori **Dragan Bagić** i **Berto Šalaj** detaljnije prikazuju rezultate istraživanja političkog znanja maturanata. Ispitani učenici su u prosjeku točno odgovorili na oko devet od 19 postavljenih pitanja. Na dimenziji razumijevanja temeljnih političkih pojmova maturanti su u prosjeku točno odgovorili na

polovicu postavljenih pitanja kao i na skali poznavanja ustavno-političkog ustrojstva Republike Hrvatske, a najlošiji rezultat ostvarili su na skali političke informiranosti, na kojoj su dominirala pitanja o aktualnim političkim akterima te njihovim ulogama i odnosima, na kojoj su maturanti u prosjeku točno odgovorili na manje od dva pitanja. U odnosu na ranije istraživanje (Bagić i Šalaj, 2011), došlo je do blagog povećanja razine političkog znanja maturanata. Ipak, populacija maturanata pokazala se jako heterogenom u političkom znanju i to osobito s obzirom na vrstu srednjoškolskog programa. Gledajući razlike između tri vrste programa, učenici gimnazijskih programa pokazuju najbolje znanje, zatim učenici četverogodišnjih škola i petogodišnjeg medicinskog programa, a učenici trogodišnjih strukovnih programa pokazuju najslabije rezultate. Bivarijatna analiza podataka potvrdila je postojanje snažne veze između vrste obrazovnog programa i razine političkog znanja maturanata, utvrđene i u prethodnom radu, što upućuje na zaključak kako sama količina određenih obrazovnih sadržaja, prije svega opće-obrazovnih i društveno-humanističkih, snažno utječe na razinu političkog znanja i informiranosti maturanata.

U oba prikazana rada koja analiziraju političko znanje maturanata utvrđene su i razlike s obzirom na spol, ali uz zaključak da njih treba oprezno tumačiti s obzirom na spolnu distribuciju koja postoji u različitim vrstama programa, pri čemu su učenice zastupljenije u gimnazijama od učenika, a ima ih vrlo malo u nekim strukovnim trogodišnjim programima. Budući da su djevojke prisutnije u gimnazijama, njihovi ukupni rezultati na pitanja o znanjima su bolji. Međutim, regresijska analiza pokazuje da kad izoliramo vrstu škole mladići u pravilu imaju bolju informiranost i znanje o političkim pojavama što su rezultati koji su se u prethodnim godinama pokazivali u istraživanjima. Ipak, zamjetno je da se ove spolne razlike smanjuju ili čak i okreću u smjeru sve većeg zaostajanja mladića u odnosu na djevojke u razini znanja.

Kosta Bovan i Daniela Širinić u svom radu *(Ne)demokratski stavovi maturanata u Hrvatskoj – prisutnost i odrednice* ispitali su neke dimenzije političkih stavova maturanata, posebno se koncentrirajući na autoritarnost, etnocentrizam, politički cinizam, stav prema rodnim ulogama i homofobiju. Autori zaključuju kako mladi načelno podržavaju demokratske vrijednosti, no kako je zamjetna visoka razina autoritarnih stavova te trend neprihvatanja političkog pluralizma. Bovan i Širinić posebno upozoravaju na zabrinjavajuće visoku razinu homofobnih stavova. Daljnjim analizama autori pokazuju kako je vrsta škole najvažniji prediktor demokratskih političkih stavova, odnosno uviđa se obrnuta proporcionalnost broja godina obrazovanja i nedemokratskih stavova. Tekst pokazuje kako su poznavanje političkih pojmova i veća razina informiranosti povezani uz nižu autoritarnost, etnocentrizam, homofobiju i egalitarnije stavove prema rodnim ulogama. Drugim riječima,

istraživanje je pokazalo kako bi kvalitetan građanski odgoj i obrazovanje u školama smanjio demokratskih deficit koji je na razini stavova prisutan među mladima.

Autorica **Vlasta Ilišin** analizirala je obilježja participacije mladih u radu *Socijalna i politička participacija maturanata* i to njihov šire shvaćen interes za politiku promatran kroz odgovore na pitanja maturanata o načinu informiranja o društvenim događajima, učlanjenosti učenika i njihovih ukućana u političke stranke i organizacije civilnog društva te kroz osobno sudjelovanje učenika u različitim građanskim i političkim aktivnostima te učlanjenost u različite organizacije zajedno s motivacijom za odabrano članstvo. Teorijske spoznaje govore o većem interesu mladih za uključivanje u nove oblike političkog angažmana kao alternativu za angažman u konvencionalnoj politici, ali i da se takav oblik participacije može promatrati kao prijelazna etapa ka većoj institucionalnoj političkoj participaciji. Od oblika društveno-političkog angažmana učestaliji su neformalni oblici participacije usmjereni na pomoć drugima, primarno sudjelovanje u humanitarnim akcijama (56,7%), a zatim volontiranje i potpisivanje peticija. Otprilike svaki dvadeseti ispitani maturant je član političke stranke, a od udruga je najučestalije članstvo u onima u području sporta, u koje je učlanjen svaki treći maturant i to češće mladići, dok je članstvo u drugim tipovima udruga značajno rjeđe zastupljeno. Najizraženija motivacija za članstvo je potreba da rade nešto korisno te želja za druženjem i upoznavanjem novih ljudi, stjecanje novih znanja i vještina kao i osjećaj da u suradnji s drugima mogu stvari mijenjati na bolje. Pokazalo se da ispitanici maturanti odrastaju u obiteljima čiji članovi u većoj mjeri inkliniraju političkom nego civilom aktivizmu te se pokazalo da je njihova odluka o participiranju u radu političkih stranaka ili udruga pod utjecajem činjenice da je netko od ukućana već član takvog tipa organizacije.

Vedrana Spajić-Vrkaš i Martina Horvat u radu naziva *Participativna demokracija, učenje za aktivno građanstvo i školska kultura* daju pregled teorija o participativnoj demokraciji, ulozi građanina i učenju za građanstvo. Uz teorijski pregled, autorice analiziraju i neka obilježja školske kulture, dodatnih tema i programa o kojima se u školi uči te aktivnosti učenika. Rezultati potvrđuju da se u hrvatskim školama ne pridaje potrebna pozornost obradi tema koje pridonose razumijevanju demokracije i uloge građanina, poput demokracije, ljudskih prava, aktualnih događanja i problema u Hrvatskoj, nacionalnih manjina i kulturne različitosti, međuljudskih odnosa. Te su teme u prosjeku bile tek donekle obrađivane do kraja srednje škole. Faktorska je analiza pokazala da kombinacija tema o zdravlju, međuljudskim odnosima i hrvatskoj kulturi objašnjava najveći udio ukupne varijance učeničkih odgovora, a kombinacija demokracije i ljudskih prava najmanji udio.

Među školama postoje i velike razlike u provođenju dodatnih programa i aktivnosti kojima se potiče i osobni razvoj i razvoj učenika kao građanina. Otprilike jedna trećina ispitanika tvrdi kako njihove škole ne provode programe građanskog odgoja i obrazovanja te zdravstvenog odgoja koji su uvedeni u sve osnovne i srednje škole kao obvezne međupredmetne teme, stoga ostaje pitanje je li doista riječ o propustu škola ili o tome da učenici nisu prepoznali obradu pojedinih tema u drugim nastavnim predmetima kao dio provedbe građanskoga i zdravstvenog odgoja i obrazovanja. Škole njeguju poslušno i marljivo građanstvo, što samo po sebi ne bi bilo sporno sve dotle dok se zahtjevom za poslušnošću ne počne sprječavati razvoj učenika kao neovisnog, kritičkog, aktivnog i angažiranog građanina. Autorice argumentiraju važnost demokratske školske kulture utvrdivši da nije vjerojatno da će se učenje za građanstvo koje potiče istraživanje, kritičko mišljenje, suodlučivanje i građanski angažman moći kvalitetno provoditi u školama koje ne funkcioniraju demokratski, nego po principima stroga hijerarhija moći i odgovornosti, u kojima su pisana pravila važnija od međuljudskih odnosa i u kojima se prioritet daje kognitivnim ciljevima i vrijednosnoj neutralnosti.

Autorice **Vedrana Spajić-Vrkaš** i **Mateja Čehulić** osiguravaju pregled istraživanja međunarodnih i europskih istraživanja o građanskom odgoju i obrazovanju u radu naziva *Istraživanja građanskog odgoja i obrazovanja: višerazinski pregled*. Do sada je provedeno četiri ciklusa istraživanja na inicijativu Međunarodnog udruženja za vrednovanje odgojno-obrazovnih postignuća (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement - IEA*), a Hrvatska je prvi puta uključena upravo u aktualnom ciklusu. Kroz analizu istraživanja provedenih u dužem vremenskom razdoblju vidljivo je da većina uključenih zemalja pokazuje niz slabosti u pripremi učenika za aktivno i odgovorno građanstvo kulturno pluralnih demokracija, ali su te slabosti najizraženije u zemljama Jugoistočne Europe. Usporedba rezultata na testu znanja CIVED-u i ICCS-u za 15 zemalja koje su sudjelovale u ta dva istraživanja potvrđuje da je tijekom tog desetljeća napredovala samo Slovenija. Sedam zemalja je stagniralo, a sedam nazadovalo, pri čemu je najveći pad zabilježen u Bugarskoj, Republici Češkoj i Slovačkoj. U zemljama jugoistočne Europe je jaz između politika i praksi građanskog odgoja i obrazovanja znatno dublji, što se prvenstveno dovodi u vezu s izostankom implementacijskih programa te pitanja inicijalnog obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika za rad u tom području. Vezano uz načine provedbe, većina učitelja smatra da je najbolje građanski odgoj i obrazovanje učiti unutar predmeta društvenog usmjerenja ili kao zaseban predmet. Za razliku od većine europskih zemalja koje u građanskom odgoju i obrazovanju vide važan alat za osnaživanje građana i jačanja demokracije, u zemljama Jugoistočne Europe taj potencijal učenja za građanstvo još nije prepoznat i iskorišten na zadovoljavajući način.

Drugim dijelom zbornika osigurali smo pregled situacije u susjednim zemljama s kojima nas veže zajednička povijest. Tako su autorice i autori iz Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine prikazali i analizirali sustave građanskog odgoja i obrazovanja u njihovim zemljama kako bi se čitatelju pružio uvid u situaciju i omogućila komparacija među obrazovnim sustavima. U ovom se dijelu nalaze radovi na izvornom jeziku u kojem su ih autori napisali (bosanski, srpski i engleski jezik). Također, autori su osigurali pregled sustav obrazovanja i uključivanja građanskog odgoja i obrazovanja u sustav te su donijeli pregled postojećih istraživanja o provedbi te postignućima učenika u mjeri u kojoj su istraživanja dostupna. Budući da su neki autori znanstvenici, a neki praktičari, radovi se donekle razlikuju u pristupu.

U radu *Multiple dimensions of citizenship education implementation in Slovenia*, **Marjan Šimenc** i **Mitja Sardoč** prikazuju različite dimenzije konteksta građanskog odgoja i obrazovanja u Sloveniji. Počinju istraživanjem teze da je građanski odgoj i obrazovanje prioritet strateških *policy* dokumenata u Sloveniji smještajući tu tvrdnju u širu europsku perspektivu, a nastavljaju analizom predmeta *Državljska in domovinska kultura in etika*. Poglavlje je obogaćeno prikazom Slovenije u međunarodnim istraživanjima građanske kompetencije, na temelju čega autori zaključuju kako Slovenija pokazuje pozitivne trendove u razvoju obrazovanja za demokratsko građanstvo, no kako postoji prostor za daljnji razvoj tog dijela obrazovne prakse.

Autori **Dragan Gundogan**, **Mladen Radulović** i **Milan Stančić** opisuju provedbu građanskog obrazovanja u Srbiji koje je uvedeno 2001. godine u tekstu naziva *Građansko vaspitanje u Srbiji - Perspektive nastavnika i učenika srednjih škola*. U Srbiji se „građansko vaspitanje“ provodi kao fakultativni predmet koji je alternativa vjeronauku u osnovnim i srednjim školama. Autori zaključuju kako je aktualni građanski odgoj i obrazovanje u Srbiji ne ispunjava svoju funkciju te kako je nužna bolja koordinacija i jasnija regulacija čitave obrazovne politika pa analogno tome i građanskog odgoja.

Nejra Neimarlija Roić i **Belma Gijo** autorice su rada *Pregled provedbe građanskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*. Autorice su opisale zakonski okvir obrazovanja u BiH (na državnom, entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou), financiranje obrazovanja, način provedbe građanskog odgoja i obrazovanja u školama kao i primjere programa građanskog odgoja i obrazovanja u organizacijama civilnog društva. U BiH se građanski odgoj i obrazovanje provodi kroz zaseban predmet Demokracija i ljudska prava obvezan za učenike svih srednjih škola. Iznimka su škole s programima na hrvatskom jeziku koje umjesto opisanog predmeta imaju predmet naziva Politika i gospodarstvo.

Iz primjera građanskog odgoja i obrazovanja u Sloveniji, Srbiji i BiH, kao i iz širih komparativnih istraživanja o ishodima učenja i zadovoljstvu učenika koji se provode u Europi, možemo puno naučiti o modelima sustavne i kvalitetne provedbe te o mogućnostima unapređenja. Upravo su komparativna istraživanja od kojih su neka, kao što su istraživanja Eurydice, Cives, a posebno istraživanja Međunarodnog udruženja za vrednovanje odgojno-obrazovnih postignuća prikazana u radu Spajić-Vrkaš i Čehulić značajno utjecala na usuglašavanje oko temeljnih sastavnica i dala empirijsku potvrdu značaja uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u odgojno obrazovni sustav. Primjeri iz regije pokazuju da su tri opisane zemlje na različitim stupnjevima razvoja obrazovanja za demokratsko građanstvo u formalnom obrazovnom sustavu, no kako je u svim zemljama daljnji rad na poboljšanju ovog segmenta obrazovne politike – neminovan.

Iz kratkih opisa tekstova vidljivo je da je intencija zbornika *Od podanika do građana? Razvoj građanske kompetencije mladih* ocrtati stanje građanske kompetencije mladih te potaknuti raspravu o najprimjerenijem modelu obrazovanja mladih u području demokracije i ljudskih prava. Premda smo svjesni kako je fenomen političke pismenosti mladih višesložan te kako ovim zbornikom radova nipošto nisu iscrpljena sva društveno i znanstveno relevantna pitanja, niti su dobivena saznanja dostatna, smatramo da će nalazi ove studije biti od koristi i nastavnicima i istraživačima te donosiocima političkih odluka.

Svakako bismo željeli zahvaliti prvim kritičkim čitateljima ove studije – recenzentima čiji su konstruktivni komentari i sugestije bili od neizmjerne koristi, kako autorima, tako i urednicima. Našu zahvalnost dugujemo i kolegama i kolegicama iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu i GONG-a koji su svojom stručnošću i strpljenjem pomogli izdavanju ovog zbornika. Osim toga, zahvaljujemo svim članovima GOOD inicijative, a posebno GOOD koordinacije koju uz GONG i Institut za društvena istraživanja, čine i Centar za mirovne studije, Forum za slobodu odgoja, Hrvatsko debatan društvo i RODA Roditelji u akciji, koji su doprinijeli provodivosti ovog istraživanja. Zahvaljujemo i znanstvenom savjetu GOOD inicijative koji je pratio i podržao ovo istraživanje, a kojeg, uz urednike, čine: Anja Gvozdanović, Berto Šalaj, Bojana Čulum, Dragan Bagić, Jelena Matić, Mateja Čehulić, Nikola Baketa, Nives Miošić, Vedrana Spajić-Vrkaš i Vlasta Ilišin. Također, zahvaljujemo i Dorini Sraki, bez čije logističke pomoći ova knjiga ne bi bila objavljena.

*Marko Kovačić
Martina Horvat*

**Dragana Gundogan
Mladen Radulović
Milan Stančić**

GRAĐANSKO VASPITANJE U SRBIJI - PERSPEKTIVE NASTAVNIKA I UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA

1. Uvod¹

Predmet *Građansko vaspitanje* (dalje u tekstu: GV) u škole u Srbiji je uveden 2001. godine i moglo bi se tvrditi da su njegovom uvođenju u osnovne i srednje škole doprineli, kako unutrašnji, tako i spoljni činioци. Kada su u pitanju spoljni faktori koji su mogli da podstaknu stvaranje ovakvog predmeta, nužno je reći da su Ujedinjene nacije period između 1995. godine i 2004. proglasile Dekadom obrazovanja za ljudska prava, te da je širom planete, a naročito u Evropi, postojao trend razvijanja predmeta koji je trebalo da podstaknu „sticanje znanja, veština i stavova koji podržavaju vrednosti slobode, mira, tolerancije i ravnopravnosti“ (Đurišić Bojanić, 2003: 29). Ipak, čini se da GV u Srbiji nije proizvod pukog prihvatanja evropskih trendova, već da je u isto vreme trebalo da odgovori na neke autentične potrebe društva Srbije. Najpre, u kontekstu promene vlasti 2000. godine, građansko vaspitanje se moglo činiti prijemčivim budući da je „savremeni koncept građanskog obrazovanja (...) motivisan idejom odbrane od obnove nedemokratskog oblika vlasti“ (Avramović, 2002: 30). Osim ovog, šire društvenog razloga za uvođenje građanskog vaspitanja u škole, ono je moglo da odgovori i na neke probleme unutar samog obrazovnog sistema. Naime, odmah nakon promene vlasti 2000. godine se počelo govoriti o reformi obrazovnog sistema, čije nedostatke su pokazala brojna tada sprovedena istraživanja, kao što su: *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja u SRJ* (2001), *Studija OECD-a* (2001), *Izveštaj Svetske banke* (2001), *Stanje, problemi i potrebe naših škola* (2001), Instituta za pedagoška istraživanja (Đurišić Bojanić, 2003: 31). Kao značajan deo ove reforme viđeno je i uvođenje izbornih predmeta, kako zbog stručne argumentacije o značaju izbornih predmeta, tako i zbog istraživačkih nalaza o zainteresovanosti

¹ *Napomena*. Članak predstavlja rezultat rada na projektima *Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije* (br. 47008) i *Od podsticanja inicijative, saradnje i stvaralaštva u obrazovanju do novih uloga i identiteta u društvu* (br. 179034) čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2015). Autori su sa Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd, Srbija.

učenika za ovakve predmete (Joksimović, 2003: vii). Konačno, kao bitan faktor za uvođenje GV se može spomenuti i snažno zalaganje za uvođenje verske nastave, te želja za formiranjem alternativnog predmeta verskoj nastavi kod jednog dela stručne i šire javnosti (Joksimović, 2003).

Od vremena uvođenja GV do danas je prošlo skoro petnaest godina. Društveni kontekst koji je u prethodnom pasusu objašnjen je od tada dosta promenjen. Na globalnom planu su neke druge teme ušle u fokus obrazovnih politika², dok su se na lokalnom planu političke vlasti više puta promenile. Imajući na umu ove promene, zanimalo nas je da ispitamo da li su se one odrazile na predmet GV u srednjim školama, tj. kako se i da li se on tokom vremena menjao. Konkretno, želeli smo da ispitamo da li su se i kako promenili: programi i sadržaji predmeta, metode nastave, kompetencije nastavnika, kao i stavovi aktera (nastavnika i učenika) o predmetu i nastavi GV. Kako bismo to uspeli analizu smo sproveli na tri nivoa: 1. pravne regulative 2. stavova nastavnika 3. stavova učenika.

2. Građansko vaspitanje - pravni okvir

Građansko vaspitanje, iako ne pod tim nazivom, prvi put se predviđa uredbom Vlade Republike Srbije iz jula 2001. godine pod nazivom *Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi*. Ovom uredbom predviđeno je uvođenje u osnovne i srednje škole dva fakultativna predmeta: veronauke i alternativnog predmeta, koje bi učenici pohađali jednom nedeljno i na kojima bi bili ocenjivani opisnim ocenama. Kada su u pitanju srednje škole, kojima se bavimo u ovom radu, predviđeno je da učenici biraju koji predmet će pohađati, ali uz obavezu da o tome obaveste i roditelje/staratelje. Pored sadržaja ove uredbe informativan je i sam njen naziv koji nam govori da se u momentu donošenja još nije znao ni naziv "alternativnog" kursa, što ide u prilog prethodno iznetoj tvrdnji da je želja za verskom nastavom bila glavni pokretač uvođenja izbornih predmeta, pa samim tim i GV.

Naziv Građansko vaspitanje za gore spomenuti alternativni predmet se pojavljuje u *Pravilniku o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole* oktobra 2001. godine. Ovim pravilnikom je potvrđeno da će predmet biti fakultativan, da će se održavati jednom nedeljno,

² Zanimljiv je podatak da je Dekadu obrazovanja za ljudska prava 2005. godine zamenila Dekada obrazovanja za održivi razvoj.

kao i da će ocenjivanje biti opisno.³ Pored toga Pravilnikom su i definisani ciljevi, sadržaji predmeta, kao i kvalifikacije budućih nastavnika.

Pravilnikom je predviđeno da nastavu Građanskog vaspitanja u srednjim školama mogu da organizuju diplomirani sociolozi, filozofi, psiholozi, pedagozi, kao i sva lica koja su u toku studija stekla stručni naziv profesora određenog predmeta. Pored toga, oni su morali da savladaju program obuke za izvođenje nastave iz ovog predmeta, a prednost za upućivanje na obuke za nastavnika građanskog vaspitanja imali su oni nastavnici koji su prethodno već pohađali neki od seminara koji se tiču organizovanja interaktivne nastave, kao i tema bliskih temama građanskog vaspitanja, poput teme dečijih prava (*Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole*, 2001).⁴

Kao glavni cilj predmeta proklamovano je razvijanje sposobnosti, veština i usvajanje vrednosti koje su „pretpostavke za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama” (*Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole*, 2001). Među konkretnim zadacima predmeta navode se: razvijanje sposobnost razumevanja i poštovanja razlika među ljudima, razvijanje komunikacijske veštine i kritičkog mišljenja, upoznanje sa *Konvencijom o pravima deteta*, kao i podsticanje učenika za aktivnu participaciju u životu škole kao i praktikovanje osnovnih demokratskih vrednosti (*Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole*, 2001). Što se tiče sadržaja, oni su podeljeni u dve velike grupe: 1. *Pojedinac u društvu*, unutar koje se bavi životom u zajednici, komunikacijom i rešavanjem sukoba i 2. *Prava i odgovornosti*, unutar koje se bavi Konvencijom o pravima deteta i odgovornošću i participacijom. Konačno, Pravilnikom je predviđeno da se nastava ostvaruje kroz radioničarski način rada, pri čemu se kao poželjni oblici rada spominju: “simultana individualna aktivnost, rad u parovima ili malim grupama,

³ Iako je ocenjivanje nazvano opisnim, učenici se ocenjuju kroz dve kategorije, ocenama “uspešan” i “vrlo uspešan”, te se teško može tvrditi da je u pitanju zaista opisno ocenjivanje.

⁴ Naime, nevladin sektor je tokom 90-ih godina razvio i sproveo veliki broj programa koji su se oslanjali na slične evropske programe za razvoj demokratskog i građanskog društva (Đurišić Bojanić, 2003: 30, 31). Ovi program su samim tim bili bliski idejama i ciljevima novonastalog Građanskog vaspitanja. Zato su kreatori Građanskog vaspitanja smatrali da su nastavnici koji su pohađali neki od ovih seminara motivisaniji i kompetentniji od ostalih za organizovanje nastave Građanskog vaspitanja.

razmena ili razgovor u krugu, grupna diskusija i izlaganje pred celom grupom” (*Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole*, 2001). Kao bitne odlike atmosfere na časovima koju bi nastavnik trebalo da obezbedi pominju se duh ravnopravnosti svih učesnika, poštovanje prava učenika i stvaranje demokratske atmosfere.

Nakon godinu dana sprovođenja GV kao fakultativnog predmeta, počev od školske 2002/2003. godine ono dobija status obaveznog izbornog predmeta, što je značilo da učenici moraju da izaberu jedan od dva predmeta (Veronauku ili Građansko vaspitanje) (Đurišić Bojanić, 2003: 31).⁵ Tokom ove školske godine donet je i program za drugu godinu srednje škole, unutar koga je detaljnije razrađena tema koja se tiče prava i odgovornosti, a koja je prethodno bila deo programa za prvu godinu. U narednim godinama razrađeni su program i za treći i četvrti razred i oni se do danas nisu menjali. Programom za treći razred predviđeno je da se učenici bave temama demokratije, građanskog društva, građanske inicijative, kao i planiranjem i realizacijom konkretne lokalne građanske akcije, dok se u četvrtom razredu bave pravom na pristupa informacijama, socijalno-ekonomskim pravima, kao i pripremom za ulazak u svet rada (*Pravilnik o izmenama i dopunama Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju*, 2011). Kada je u pitanju način ostvarivanja programa, on je ostao sličan prvobitnom Građanskom vaspitanju, te se kao poželjne metode rada pominju diskusije, debate, radionice, igranje uloga, simulacije, dok se od nastavnika očekuje da ostvari atmosferu poverenja i poštovanja različitosti i demokratskih procedura (*Pravilnik o izmenama i dopunama Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju*, 2011).

Za razliku od sadržaja koji se od perioda uvođenja nisu mnogo menjali, pravila o tome ko može da organizuje nastavu GV su se tokom vremena dosta promenila. Pravila koja su određivala ko može da bude nastavnik Građanskog vaspitanja 2001. godine, definisana Pravilnikom o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje, već prilikom prenosa u pravilnike o vrsti stručne spreme za nastavnike gimnazija i srednjih stručnih škola dosta su izmenjena. Umesto samo nekoliko profesija koje su mogle da budu nastavnici GV u njegovim prvim godinama, danas to mogu biti svi oni koji ispunjavaju uslove za nastavnika ili stručnog saradnika u školi (*Pravilnik o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji*, 2013 i *Pravilnik o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika*,

⁵ Od tada do danas Građansko vaspitanje je nekoliko puta dobijalo različite statuse: status izbornog predmeta, obaveznog izbornog predmeta koji se bira jednom za ceo obrazovni ciklus i konačno obaveznog izbornog predmeta koji se bira za svaku školsku godinu, koji je trenutno aktuelan (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013: 5).

stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u stručnim školama, 2011). Još značajnija promena tiče se obuka za nastavnike GV, koje su ubrzo prestale da budu obavezne, prvenstveno zbog finansijskih poteškoća za njihovo organizovanje. Tako, u verziji *Pravilnika o stručnoj spremi nastavnika* iz 2008. godine se propisuje da nastavnik GV može biti nastavnik koji je pohađao „jedan ili više od sledećih programa: *Obuka za nastavnika Građanskog vaspitanja*; Interaktivna obuka/timski rad; Ni crno ni belo; Umeće odrastanja; Umeće komunikacije; Aktivna nastava/učenje; Edukacija za nenasilje; Reči su prozori ili zidovi; Čuvari osmeha; Učionica dobre volje; Kultura kritičkog mišljenja; Bukvar dečjih prava; Debatni klub; Bezbedno dete; Zlostavljanje i zanemarivanje dece; Zdravo da ste.”, te je jasno da obuka koja bi trebalo da nastavnike spremi specifično za GV prestaje da bude nužna (*Pravilnik o vrsti stručne spremlje nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji*, 2008).⁶

Ovakva politika uticala je na to da je manje od polovine nastavnika pohađalo Obuku za Građansko vaspitanje za sve razrede srednje škole.⁷ Takođe, neka istraživanja pokazuju da je neobučenosť procentualno veća kod onih nastavnika čije je osnovno obrazovanje najmanje povezano sa sadržajima GV (poput nastavnika prirodnih nauka), te se može tvrditi da je „udaljenost predmeta bazičnog obrazovanja u negativnoj korelaciji sa savlađivanjem programa usavršavanja iz oblasti *Građansko vaspitanje* (Klemenović, 2009: 1309).

Dakle, može se zaključiti da je od uvođenja do danas GV ostalo približno isto kada su u pitanju sadržaji i teme kojima se bavi, ali se izmenilo, smanjujući kriterijume, kada su u pitanju kompetencije onih koji nastavu organizuju. Jedina promena koja nije tekla u ovom pravcu tiče se *Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* od 2009. godine, koji je predvideo obavezu obrazovanja nastavnika „iz psiholoških, pedagoških i metodičkih disciplina stečeno na visokoškolskoj ustanovi u toku studija ili nakon diplomiranja, od najmanje 30 bodova i šest bodova prakse u ustanovi, u skladu sa Evropskim sistemom prenosa bodova”, te na taj način podigao obrazovne zahteve koji se stavljaju pred nastavnika (*Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, 2009). Ipak, budući da se Zakon odnosi na celokupni obrazovni sistem, upitno je u kojoj meri će se na ovaj način unaprediti kompetencije nastavnika GV koje sa sobom

⁶ Zanimljivo je primetiti da su seminari koji su postali alternativa obuci za Građansko vaspitanje tokom prvih godina nakon uvođenja ovog predmeta bili preduslov za pohađanje same obuke, tj. osobe koje su odslušale seminare su imali prednost prilikom prijavljivanja za Obuku za nastavnika za Građansko vaspitanje.

⁷ Prema podacima Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja 45,2% nastavnika Građanskog vaspitanja je pohađalo obuku za sve razrede, a 33,9% za samo neki od razreda (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013: 62).

nosi specifičan program i način ostvarivanja programa. Osim toga, Zakon ne utiče na osobe koje već imaju nastavničke licence, već samo one koji bi tek trebalo da ih steknu, te je upitno kada će se stvarni efekti ove promene oslikati na obrazovni sistem.

3. Istraživačke studije o perspektivama nastavnika i učenika o Građanskom vaspitanju

Perspektivu nastavnika i učenika o nastavi GV u srednjim školama u Srbiji prikazaćemo kroz analizu opsežnih istraživačkih studija iz različitih perioda implementacije građanskog vaspitanja koje su nam bile dostupne. Studije smo odabrali rukovodeći se sledećim kriterijumima: (1) ispitivale su perspektivu nastavnika i/ili učenika o predmetu GV i realizaciji nastave GV; (2) uzorak je obuhvatao nastavnike iz različitih škola (srednje stručne škole i gimnazije) iz više mesta u Srbiji. Osnovni podaci o studijama koje su uključene u analizu prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1 - Osnovni podaci o analiziranim studijama

<i>Naziv studije*</i>	<i>Godina</i>	<i>Realizator</i>	<i>Uzorak nastavnika</i>	<i>Uzorak učenika</i>
Gradansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji: Evaluacija prve godine, 2001-2002, i preporuke (monografija)	2002	Unesco, Unicef, Fond za otvoreno društvo - Srbija i Institut za otvoreno društvo. Autori: Alan Smith, Susan Fountain i Hugh McLean	131	747 koji pohađaju GV+738 koji ne pohađaju GV
Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji (monografija)	2003	Institut za pedagoška istraživanja, Beograd	-	359
Gradansko vaspitanje u srednjim školama Republike Srbije iz perspektive nastavnika i obrazovanje za ljudska prava u sistemu srednjoškolskog obrazovanja u Srbiji (radovi objavljeni u naučnom časopisu <i>Teme</i>)	2009	Olivera Gajić, Filozofski fakultet u Novom Sadu Jasmina Klemenović, Filozofski fakultet u Novom Sadu	241	-
Gradansko vaspitanje: Procena dosadašnjih rezultata (monografija)	2009	Gradanske inicijative. Autori: Aleksandar Baucal, Tamara Džamonja Ignjatović, Mirjana Trkulja, Smiljana Grujić i Radmila Radić Dudić	164	925
Gradansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi: Evaluacija programa i kompetencija nastavnika (izveštaj)	2013	Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije	62	120

* Pune reference ovih studija date su u spisku korišćene literature.

U nastavku će zasebno u dva poglavlja biti prikazane perspektive nastavnika i učenika o predmetu GV i realizaciji nastave GV, dok će u diskusiju i zaključci ovi podaci biti integrirani i razmatrani u kontekstu obrazovno-političkih i širih društvenih promena koje su se odvijale u periodu od uvođenja predmeta GV do danas.

4. Građansko vaspitanje iz perspektive nastavnika srednjih škola

Većina studija koje smo analizirali obuhvatile su pitanja koja se odnose na nastavničku perspektivu o: (1) sadržaju i odlikama predmeta GV, (2) obukama za realizaciju nastave GV koje su pohađali i priručnicima za nastavnike, (3) metodama rada koje se koriste u nastavi GV, (4) načinima da se unapredi nastava GV u školama. Pojedine studije istraživale su još neka pitanja koja su u vezi sa nastavom GV: nastavničke procene odnosa različitih aktera u školi (kolega nastavnika, učenika, direktora škole) prema predmetu GV, nastavničke procene sopstvenih kompetencija za realizaciju nastave GV, nastavničko viđenje efekata koji se postižu nastavom GV (kako kod učenika, tako i na nivou škole i društvene zajednice), nastavničke potrebe za podrškom u realizaciji nastave GV, i tako dalje.

Nastavnička perspektiva o sadržaju i odlikama predmeta Građansko vaspitanje. U studiji iz 2002. godine (Smith, Fountain & McLean, 2002) se navodi da većina nastavnika prepoznaje značaj predmeta GV, pri čemu oko 81% nastavnika smatra da je GV uvedeno radi pomaganja deci da razviju veštine i vrednosti za život u građanskom društvu. Što se tiče samog nastavnog plana predmeta GV, 81% nastavnika srednjih škola smatra da nastavni plan odgovara uzrastu, dok 70% nastavnika smatra da je broj časova adekvatan. Nastavnici srednjih škola smatraju da su najvažnije teme u programu GV sagledavanje i prihvatanje razlika, dok kao teme koje sugerišu da se izbace iz plana predmeta navode dečija i ljudska prava, podela vlasti i rad skupštine (Smith, Fountain & McLean, 2002). Preporuka autora studije bila je da se izvrše revizije nastavnog plana predmeta, kao i da se obuke za nastavnike drugačije koncipiraju, kako bi se teme koje su u dotadašnjoj praksi prepoznate kao slabe mogle obraditi na drugačiji način (tako što će se bolje povezati sa svakodnevnim dešavanjima i iskustvima učenika i tako što će se više podsticati kritički odnos učenika prema ovim temama).

U studiji iz 2009. godine (Baucal et al., 2009) nastavnici su procenili da je predmet GV koristan za decu (75% nastavnika) i izrazili su zadovoljstvo temama koje se obrađuju (oko 69%). Nastavnici su takođe procenili da su pojmovi i definicije razumljivi, da su teme povezane sa svakodnevnim životom učenika, kao i da pred-

met GV pruža mogućnost podsticanja diskusije na času i kritičkog mišljenja kod učenika. U više različitih istraživanja ističe se gledište nastavnika da su određene teme u postojećem programu suvoparno obrađene i dosadne učenicima (ima suviše ponavljanja, nisu dovoljno intelektualno podsticajne za učenike), kao što su na primer: građansko društvo, organizacija i struktura vlasti, rad skupštine, rad lokalne samouprave, društveni aktivizam, ljudska prava i prava dece⁸ (Baucal et al., 2009; Klemenović, 2009). Autori zaključuju, polazeći od perspektive nastavnika, da kod učenika postoji averzija prema svemu što je idealistički postavljeno, što im je daleko od svakodnevnog iskustva, odnosno, prema onome za šta iskustveno znaju da se ne poštuje u stvarnom životu (Klemenović, 2009). Pored toga, za temu planiranje i izvođenje akcije, nastavnici smatraju da je previše ambiciozna budući da ne postoji dovoljno resursa u sredini, te učenici bivaju obeshrabreni u nastojanjima da planirane akcije sprovedu (Klemenović, 2009). Autori studija sugerišu da je neophodno revidirati postojeće programe predmeta GV u saradnji sa nastavnicima GV (Baucal et al., 2009; Klemenović, 2009). Pored toga, neophodno je omogućiti da se određeni broj časova GV zameni aktivnim učešćem učenika u projektima i aktivnostima lokalne samouprave, državnih institucija i nevladinih organizacija koje se bave pitanjima relevantnim za razvoj građanskog društva (Baucal et al., 2009).

Evaluativna studija iz 2013. godine pokazala je da su nastavnici jedinstveni u razumevanju značaja predmeta GV za razvoj ličnosti i odgovoran i angažovan život u savremenom društvu (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013). Važnost tema koje su u okviru GV izučavaju tokom sva četiri razreda srednje škole se ne dovodi u pitanje, a sadržaji su, prema viđenju nastavnika, primere-ni uzrastu učenika (osim u trećem razredu). Na zanimljivost sadržaja ima najviše primedbi i to posebno u drugom i trećem razredu. Kao najmanje zanimljive teme, prema procenama nastavnika, ističu se sledeće: vrste prava i odnosi među pravima i prava i odgovornosti (koje se izučavaju u drugom razredu srednje škole), demokratija i politika, građanin i društvo, građanska i politička prava i pravo na građansku inicijativu (treći razred). Nastavnici smatraju da se u vezi ovih tema sadržaji dosta ponavljaju i da se na taj način stvara odbojnost učenika. Nastavnici takođe kritikuju zahteve u vezi sa brojnim i previše obimnim dokumentima koji su predmet analize u nastavi (različite međunarodne deklaracije i konvencije), jer te analize bez konkretnih primera imaju malo uticaja na učenike. Naročito se dovodi u pitanje

⁸ Klemenović ističe da je tema ljudskih prava u programu GV za srednje škole u Srbiji zastupljena sa većim fondom časova nego što je to slučaj u zemljama Evrope. Prava deteta i ljudska prava proučavaju se kod nas u kontinuitetu tokom drugog razreda, i dograđuju to kom trećeg i četvrtog razreda srednje škole, pri čemu se na godišnjem nivou planira 35-36 časova, dok je u drugim evropskim zemljama prosečan broj časova ne prelazi 20 (Klemenović, 2009).

zanimljivost i adekvatnost teme koja se odnosi na planiranje i izvođenje akcije (u školi ili lokalnoj sredini), budući da nastavnici smatraju da predviđene aktivnosti nedovoljno angažuju učenike i ne podstiču njihovu inicijativu i kreativnost (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013). Polazeći od ovih podataka, autori studije preporučuju formiranje ekspertskih timova za reviziju programa GV, a koji će u procesu revizije razmotriti predloge i preporuke samih nastavnika GV. Pored toga, kako bi se odgovorilo na različite potrebe i interesovanja učenika, preporučeno je proširivanje programskih sadržaja uvođenjem otvorenog dela programa. To bi podrazumevalo da učenici, uz pomoć nastavnika, sa predložene liste biraju teme koje su za njih u određenom trenutku posebno važne.

Zadovoljstvo nastavnika obukama za realizaciju nastave GV i priručnicima za nastavnike. U studiji koja se bavila evaluacijom prve godine realizacije predmeta GV u školama u Srbiji (Smith, Fountain & McLean, 2002), navodi se da je oko 90% ispitanih nastavnika GV pohađalo oba seminara obuke za nastavu GV koje je organizovalo Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije⁹, kao i da su nastavnici veoma zadovoljno ovim obukama. Oko 96% nastavnika je izjavilo da se u pripremanju i realizaciji nastave GV koristi priručnikom za nastavnike, a preko 83% nastavnika priručnike ocenjuje kao zadovoljavajuće. Imajući na umu ove nalaze, u studiji je zaključeno da je program obuke nastavnika GV bio jedan od glavnih uspeha tokom uvodne godine. Kako je u periodu kada je studija objavljena već bilo najavljeno da će predmeti dobiti status obaveznog izbornog, što je impliciralo i potrebu za većim brojem obučanih nastavnika, ključna preporuka istraživača bila je da se održi kvalitet obuke, ali da se omogući da ih pohađa veći broj nastavnika u kratkom roku. Preporučene dugoročne mere odnosile su se na inkorporiranje obuke za nastavu GV u inicijalno obrazovanje nastavnika, uvođenje specijalizovanih programa za nastavnike srednjih škola, kao i uspostavljanje mreže nastavnika koji su pohađali obuku za nastavu GV kako bi se podstakla razmena iskustava između nastavnika (Smith, Fountain & McLean, 2002).

U studijama koje su rađene 2009. godine (Baucal et al., 2009; Gajić, 2009; Klemenović, 2009), nakon promene “krovnog” zakona u oblasti obrazovanja, nisu prikazani detaljni podaci o tome koje su obuke za realizaciju nastave GV ispitivani nastavnici pohađali, ali se navodi da oko jedne četvrtine nastavnika (25,7%) do sada nije bilo uključeno u obuku iz ove oblasti (Klemenović, 2009). Oko polovine

⁹ Za potrebe realizacije nastave GV u prvoj godini, Ministarstvo je organizovalo intenzivne petodnevne obuke nastavnika, a autori nastavnog plana GV razvili su i priručnike za nastavnike u kojima su detaljno razrađeni radionice koje će oni raditi sa učenicima, a koje su i sami nastavnici iskustveno prolazili u toku samih obuka.

nastavnika (52,6%) je ocenilo da je zadovoljno obukom koju su dobili (srednja procena $M = 3.91$, na skali 1-5), a oko 39% nastavnika je dalo ocenu da su priručnici za nastavnike za realizaciju nastave GV zadovoljavajući ($M = 3.59$) (Baucal et al., 2009). Stoga je u ovim studijama kao jedna od preporuka definisano da se obezbedi dodatna obuka za nastavnike GV i da se izrade odgovarajući priručnici za sve razrede (Baucal et al., 2009).

U evaluativnoj studiji iz 2013. godine (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013) navodi se da je skoro svaki drugi ispitanik pohađao obuku za sve razrede, svaki treći obuku za neki od četiri razreda, a svaki deseti nije uopšte imao obuku za realizaciju nastave GV. Druge dodatne obuke iz kataloga akreditovanih programa stručnog usavršavanja nastavnika, koje su bile korisne za realizaciju nastave GV, pohađalo je preko 80% nastavnika iz srednjih škola. Što se tiče priručnika za realizaciju nastave GV, oko 56% nastavnika iz srednjih škola smatra da su priručnici koje oni koriste nisu kvalitetni. U studiji se navodi da svaki treći ispitanik smatra da postiže maksimum u pogledu stručnosti, a svaki drugi da zaslužuje ocenu 4 (na skali od 1 do 5) (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013). Nastavnici smatraju da su najmanje sigurni u razumevanju prirode i svrhe obrazovanja za demokratiju i građansko društvo, u razumevanju određenih sadržaja iz ove oblasti i da nisu dovoljno kompetentni u planiranju nastave koja bi uvažavala specifičnosti predmeta. Stoga se kao preporuka u studiji ističe dodatna obuka nastavnika u ovim oblastima.

Metode koje se koriste u nastavi GV. U studiji iz 2002. godine ističe se da su skoro svi ispitani nastavnici dali podatak da u nastavi GV koriste kooperativne oblike rada (grupni rad, rad u paru) i metode kao što su igranje uloge, diskusije i debate (Smith, Fountain & McLean, 2002). Manje od 10% nastavnika je izjavilo da je na časove GV dovodilo goste predavače ili da su organizovali posete učenika institucijama. Nastavnici su, kako se navodi u studiji istakli važnost korišćenja metoda aktivnog učenja u nastavi GV. Većina nastavnika (96%) navodi da evidentira pohađanje učenika na nastavi GV i smatraju da je to potrebno i korisno činiti (Smith, Fountain & McLean, 2002). U studiji se navodi da, iako su autori programa građanskog vaspitanja za osnovnu i srednju školu preporučili opisno ocenjivanje, tek nešto manje od jedne trećine ispitanih srednjoškolskih nastavnika ga stvarno koristi. Mišljenja nastavnika o tome na koji način bi trebalo ocenjivati učeniku u okviru nastave GV se razlikuju: oko 47% nastavnika favorizuje opisno ocenjivanje, 11% smatra da je slovni ili numerički sistem ocenjivanja pogodniji, dok oko 35% nastavnika smatra da ne bi trebalo biti bilo kakvog ocenjivanja. Oko 70% nastavnika smatra da bi način ocenjivanja učenika u okviru predmeta GV trebalo da reguliše Ministarstvo. U zaključku autori studije navode da su aktivne metode nastave postale deo identiteta predmeta GV, ali da opisno ocenjivanje nije zaživelo među nastavnicima, najvero-

vatnije iz razloga što su nastavnicima neophodne dodatne obuke za ovakav pristup ocenjivanju (Smith, Fountain & McLean, 2002).

U studiji iz 2009. godine (Baucal et al., 2009) navodi se da oko 64% nastavnika koristi igranje uloge kao način rada u nastavi GV, oko 62% koristi debatu, a oko 49% diskusije. Atmosferu na časovima GV nastavnici opisuju kao opuštenu (oko 87% nastavnika), prijateljsku (86%), saradnički (82%) i radnu (76%). Autori studije u preporukama navode da je potrebno obezbediti da nastavnici u većoj meri u nastavi koriste moderne informacione i komunikacione tehnologije, ali da je zarad ostvarenja ove ideje neophodno raditi i na opremanju škola (Baucal et al., 2009).

U istraživanju iz 2013. godine (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013) ne postoje podaci o tome kako nastavnici vide metode rada koje koriste u nastavi GV, već je ispitivana samo perspektiva učenika.

Mišljenje nastavnika o načinima da se unapredi nastava GV u školama. Nastavnici koji su obuhvaćeni istraživanjem iz 2002. godine (Smith, Fountain & McLean, 2002) kao ključne predloge da se unapredi status predmeta i nastava GV u srednjim školama ističu da je potrebno da GV postane obavezan predmet u sva četiri razreda (55% nastavnika) i da se poveća fond časova (44%). U pogledu sadržaja predmeta, nastavnici predlažu da se uvedu teme kao što su: zdravi stilovi života, očuvanje životne sredine, lepo ponašanje i nacionalne tradicije.

U studiji iz 2009. godine (Baucal et al., 2009) oko 42% nastavnika navelo je da bi predmet GV trebalo da ima status obaveznog predmeta na poslednjoj godini srednje škole. Najveći broj nastavnika (preko 70%) ističe potrebu za dodatnom obukom za realizaciju nastave GV, potrebu za dodatnom literaturom i priručnicima za nastavnike (68%), kao i da je potrebno da se organizuju susreti nastavnika koji bi bili prilika da nastavnici razmenjuju iskustva (38,5% se izjasnilo za ovaj odgovor). Oko 53% nastavnika smatra da je neophodna veća podrška Ministarstva, naročito u pogledu promocije vrednosti predmeta GV. Što se tiče promena u sadržaju predmeta GV, nastavnici ističu da bi trebalo uvesti nove aktuelne teme kao što su: bolesti zavisnosti, nasilje, reproduktivno zdravlje (Baucal et al., 2009). Pored toga, nastavnici smatraju da je potrebno revidirati broj časova i radionice za teme koje su se pokazale kao supoparne i nedovoljno interesantne za učenike, kao i da je potrebno prilagoditi teme interesovanjima učenika, više se koristiti primerima u nastavi i gledanjem filmova (Klemenović, 2009).

U evaluativnoj studiji iz 2013. godine (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013) navodi se da 80,9% nastavnika smatra da bi predmet trebalo

da ima status obaveznog predmeta u sva četiri razreda srednje škole, kao i da bi to najviše doprinelo statusu predmeta u sistemu obrazovanja. Nastavnici smatraju da je potrebno da se osavremene primeri u priručnicima i da se zastarele i neadekvatne situacije u scenarijima za radionice zamene novim. Nove teme koje nastavnici predlažu da bi mogle biti deo programa predmeta GV su: socijalne patologije, nasilje u porodici i u vezama, trgovina ljudima, digitalno nasilje, bezbednost na internetu. Takođe, predloženo je i proširivanje liste tema koje zahtevaju aktuelni događaji u društvu i upotreba filma u nastavi, jer se pokazalo da su efikasni u nastavi GV.

5. Građansko vaspitanje iz perspektive učenika srednjih škola

U ovom delu teksta ćemo predstaviti realizaciju predmeta Građansko vaspitanje iz ugla učenika. Sa tom namerom ćemo predstaviti podatke najznačajnijih istraživanja koje analiziraju mišljenja i stavove srednjoškolaca u vezi sa pohađanjem nastave ovog izbornog predmeta. Predstavićemo podatke koji se odnose na: (1) razloge izbora GV, (2) zadovoljstvo izbornim predmetom GV i procena njegovih efekata (3) zadovoljstvo metodama rada koje se koriste na časovima GV i odnosom sa nastavnicima ovog predmeta, (4) predloge učenika da se unapredi nastava GV u školama. Neke od studija su istraživale su i druge aspekte u vezi sa nastavom GV kao što su znanja iz oblasti koje izučava GV, politička kultura i vrednosti učenika, ali ovi podaci neće biti predstavljeni u nastavku teksta.

Razlozi izbora Građanskog vaspitanja. Prema podacima istraživanja prve godine realizacije GV dok se ovaj predmet izučavao kao fakultativni predmet, manje od 5% učenika srednjih škola je pohađalo ove časove (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 57). Jedan od problema sa kojima se susreću neka od narednih istraživanja nastave GV u Srbiji je nedostatak podataka o broju učenika koji pohađaju nastavu ovog izbornog predmeta (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 712). Prva generacija koja je imala prilike za odabere jedan od ponuđenih predmeta se susrela sa nedostatkom informacija o izbornim predmetima. Generalno, u toku ove prve godine učesnici i zainteresovane strane nisu imale dovoljno informacija o ovom fakultativnom predmetu uključujući direktore, roditelje i medije gde ova tema nije bila zastupljena. Glavna predstava koja je postojala o ovom predmetu da je u pitanju predmet koji je uveden kao alternativa verskoj nastavi. Učenici srednjih škola su isticali da su im od najveće pomoći bile brošure Ministarstva prosvete odakle su dobili relevantne informacije. Čak 74% učenika se opredelilo za izborni predmet na osnovu ovog „štiva“. Osim toga, 60% učenika srednje škole je samostalno donelo odluku o tome koji će fakultativni predmet pohađati (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 61).

Institut za pedagoška istraživanja je 2003. godine objavio studiju *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* gde se analizira realizacije izbornih predmeta iz ugla učenika i roditelja. Učenici srednjih škola su tom prilikom upitani za razloge koji su ih naveli da izaberu GV kao izborni predmet. Najviše učenika je istaklo da je to bio bolji izbor za njih u odnosu na alternativni predmet (28%), dok je druga grupa učenika izrazila interesovanje za oblasti koje izučava GV (22%). Kod istog broja učenika na izbor ovog predmeta su uticali primarno spoljašnji faktori (društvo, primoranost da izaberu jedan predmet...)(22%), dok je 10% učenika istaklo svoju želju za sticanjem znanja iz ove oblasti. Samo 4% učenika je očekivalo promenu ponašanja i ličnih osobina usled pohađanja ovog predmeta (Joksimović, 2003:76). Kada se poredi sa drugim izbornim predmetom, uočava se više faktora koji utiču na izbor GV koji nisu u vezi sa samim predmetom: „Izbor građanskog češće se objašnjava poređenjem sa alternativnim predmetom i ukazivanjem na njegove prednosti, što sugerise zaključak da za neke učenike opredeljenje za građansko vaspitanje nije bila autentična želja i slobodan izbor, već je to “prihvatljiviji” izbor između dve ponuđene mogućnosti”. (Joksimović, 2003:77). Takođe, učenici koji su izabrali GV za izborni predmet u manjoj meri su spremni da naprave isti izbor (53%) u poređenju sa učenicima koji pohađaju versku nastavu (74%) (Joksimović, 2003:78). Na ovu situaciju utiče svakako slabija inicijalna motivacija za pohađanje izbornog predmeta kod učenika koji su izabrali GV ali nezadovoljstvo zavisi i od realizacije i organizacije nastave (Joksimović, 2003:78).

Zadovoljstvo izbornim predmetom Građansko vaspitanje i procena njegovih efekata. U evaluaciji prve godine realizacije GV *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji*, pokazalo se da je 94% srednjoškolaca prepoznalo da postoji potreba za uvođenjem novog predmeta. Čak 73% srednjoškolaca koji nisu imali prilike da pohađaju GV se slaže da je potrebno da postoji ovaj predmet (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 82). Većina srednjoškolaca (88%) smatra da je osnovna dobrobit GV „u razvijanju veština i vrednosti za život u građanskom društvu“ (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 82). Učenici su procenjivali efekte na pojedine vaspitnoobrazovne ciljeve: bolje razumevanje sebe i drugih (pozitivno je ocenilo 44% učenika), moralni razvoj ličnosti (53% učenika), bolje shvatanje društvenih događaja (36% učenika), doprinos boljem poznavanju sopstvenih prava i obaveza (59% učenika). Srednjoškolci ističu da su uočili promene kod sebe u pogledu „veće otvorenosti i komunikativnosti, jače svesnosti i boljeg obrazovanja i ostvarivanja boljih međuljudskih odnosa“ (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 85). Osim toga, srednjoškolci su pozitivno ocenili časove GV ističući da su zanimljivi i da dominiraju demokratski odnosi na času u poređenju sa ostalim predmetima (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 82). Prema podacima ovog istraživanja, većina učenika srednjih škola (95%) smatra da je nastavni plan u skladu sa njihovim uzrastom.

Uparedna studija dva izborna predmeta *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* iz 2003. godine pokazuje da su učenici koji pohađaju veronauku u većoj meri zadovoljni nastavom ovog izbornog predmeta. Kada se radi o GV, jedna trećina učenika (33%) je delimično zadovoljna nastavom ovog predmeta, dok je 28% učenika koji pohađaju ovaj predmet zadovoljno u velikoj meri. Potpuno zadovoljnih je 19% učenika srednjih škola (Joksimović, 2003:80). Kada su upitani za generalni doživljaj izbornog predmeta više od polovine ispitivanih učenika je navelo da su za njih ovi časovi osveženje jer se na njima radi drugačije, dok je za manje od trećine srednjoškolaca novi predmet samo dodatna obaveza i opterećenje. Oko četvrtine ispitanih učenika je zadovoljno ovim časovima jer imaju priliku da saznaju nešto novo (Joksimović, 2003:81). Učenicima se najviše dopada sam način rada, atmosfera na času, mogućnost slobodnog iznošenje mišljenja (53%), a tek onda sadržaj predmeta (15%) (Joksimović, 2003:83). Ipak, sam nastavni sadržaj je pozitivno ocenjen kada je u pitanju razumljivost (90%) (Joksimović, 2003:82). Što se tiče kritika, učenici su najviše negativnih ocena dali upravo sadržaju predmeta ističući da je gradivo dosadno je i da se ponavlja (22%). Osim toga, učenici su isticali i da je gradivo nepotrebno (31%) i preopširno (18%). Učenici su negativno ocenili i organizaciju i uslove rada, što se odnosilo najviše na raspored časova i neadekvatnost prostora u kojem se organizuje nastava (Joksimović, 2003:84). Kada su upitani da procene da li je došlo do promena u ponašanju i mišljenju nakon časova GV, polovina učenika je istakla da se ništa nije promenilo, dok je četvrtina učenika uočila promene u ličnosti i ponašanju kao što su „zrelost, tolerantnost, poštovanje sebe i drugih, bolje postupanje prema ljudima, lakše rešavanje problema i konflikta, bolje snalaženje u svakodnevnim situacijama” (Joksimović, 2003:92).

Prema studiji *Građansko vaspitanje – procena dosadašnjih rezultata* iz 2009. godine, 27,8% učenika srednjih škola je zadovoljno sadržajem predmeta, dok je nezadovoljno 10,4% učenika. Predavanjem nastavnika je zadovoljno 34%, a nezadovoljnih je 11,7%. Učenici su najmanje zadovoljni kvalitetom udžbenika: 16,3% je zadovoljno, dok je 29,6% njih nezadovoljno. Najviše im se dopada atmosfera na času, 44,5% ocenjuje pozitivno, a 13,1% je nezadovoljno (Baucal et al., 2009: 38). Takođe, istraživanje roditelja i učenika srednjih škola na teritoriji Novog Sada koje je realizovano 2007. godine, pokazuje da obe ispitivane grupe imaju pozitivan stav prema sadržaju i realizaciji GV (Zuković, 2009), iako se 24,8% učenika opredelilo da pohađa ovaj obavezni izborni predmet zbog spoljnih uticaja. Ono što se posebno dopada učenicima je atmosfera na časovima GV. Učenici navode da je atmosfera na časovima najčešće prijateljska (60,3%), opuštena (57,2%) i saradnička (50,7%) (Baucal et al., 2009: 40). Retko, učenici ističu da je atmosfera na časovima „nekontrolisana, autoritarna i nezanimljiva” (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 715). Odnos i stavovi okoline prema nastavi se najčešće ocenjuju kao pozitivni, posebno

kod roditelja, dok su negativni stavovi zastupljeni kod drugih nastavnika i učenika koji pohađaju versku nastavu (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 715). Dakle, i nakon osam godina od uvođenja dva izborna predmeta i dalje postoji izvestan „rivalitet“ među njima.

U ovoj studiji su istraživani su i stavovi prema sadržaju predmeta, gde se pokazuje da su učenici veoma zadovoljni stečenim znanjima i veštinama. Posebno, Građansko vaspitanje se pokazalo kao korisno „za bolje razumevanje sebe, svoje pozicije i uloge u neposrednom interpersonalnom i institucionalnom okruženju, o svojim pravima i obavezama i o saradnji sa drugim ljudima” (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 714). Što se tiče pojedinih tema, srednjoškolci navode da su najviše znanja stekli o poštovanju zakona i pravima i odgovornosti u školi. Učenici su primetili sledeće promene u svojim osobinama: vrednovanje istinitih dokaza u iznošenju ličnog stava (58,3% učenika), prihvatanje odgovornosti (55,6%) i veća samostalnost pri donošenju odluka (49,2%) (Baucal et al., 2009: 40). Takođe, učenici su istakli da su manje znanja stekli o političkim i društvenim fenomenima (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 714) kao što su: „vrline demokratskog vođe, participacija građana u demokratskom sistemu i načinima zaštite prava demokratskim putem“ (Baucal et al., 2009: 38). Primećeno je i u drugim studijama da se u planu i programu više pažnje posvetilo razvijanju psiho-socijalnih veština i stavova učenika (komunikacija, empatija, razrešavanje konflikta), nego znanju o demokratiji (Ristić, 2005: 138), te zbog toga ne čudi utisak učenika da su više veština stekli upravo iz oblasti međuljudske komunikacije i interakcije sa vršnjacima. Slično je opaženo i u istraživanju iz 2007. godine koje je sprovedeno na teritoriji Novog Sada gde su uočene promene u komunikaciji među srednjoškolcima (Zuković, 2009).

Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja je u toku 2013. godine, ispitivao je stavove učenika srednje škole o kvalitetu programa GV. Generalno, učenici doživljavaju nastavu GV kao zadovoljstvo (45% učenika) i obavezu koja ne opterećuje mnogo (51% učenika) (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:82). Analiza je utvrdila da učenici smatraju da je gradivo zanimljivo, nije teško, primenjivo je u svakodnevnom životu i ima pozitivan efekat na ponašanje i stavove učenika (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:53). Većina učenika posebno ističe da im se dopada to što mogu da izraze svoj stav i da aktivno učestvuju na času, a takođe ističu da su časovi interesantni. Upitani za buduće odluke, 82% učenika srednje škole je navelo da će naredne školske godine izabrati isti izborni predmet. Pozitivno je i što gotovo svi učenici (98,3%) preporučuju svojim vršnjacima da izaberu ovaj izborni predmet (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:69). Prednosti ovog predmeta koje učenici navode su: „obrazovna dobit u užem smislu - sticanje specifičnih i korisnih znanja, učenje

za snalaženje i rešavanje problema u različitim situacijama, razvoj komunikacije, tolerancije i saradnje i vrednost u vaspitnom pogledu, razvoj ličnosti i vrednosti“ (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:83). Na osnovu dobijenih podataka Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja zaključuje da su učenici uglavnom zadovoljni nastavom GV, mada postoje i manjkavosti koje je potrebno prevazići.

Zadovoljstvo metodama rada koje se koriste na časovima Građanskog vaspitanja i odnosom sa nastavnicima ovog predmeta. Analiza prve godine izvođenja GV kao fakultativnog predmeta pokazuje da 95% učenika ocenjuje odnos sa nastavnicima GV kao uglavnom dobar ili veoma dobar, dok sa drugim nastavnicima takav odnos imaju u 43% slučajeva (Smith, Fountain, McLean, 2002). Učenici su naveli da se tokom ove inicijalne godine metode aktivnog učenja koriste češće na časovima GV, u odnosu na druge časove, mada učenici češće nego nastavnici navode da se koriste i tradicionalne metode predavanja i ispitivanja (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 76).

U studiji Instituta za pedagoška istraživanja iz 2003. godine, kada su pitani da ocene kompetentnost nastavnika koji predaju GV, učenici su najviše istakli komunikacionu kompetentnost (94%), a zatim didaktičku (89%), a najzad i stručnu kompetentnost (87%) (Joksimović, 2003:87). Pozitivne osobine nastavnika GV koje učenici navode su: „razumevanje za učenike, tolerantnost i dobra saradnja sa učenicima, zabavan, zanimljiv, duhovit, pametan“ (Joksimović, 2003:89). Pri oceni svojih nastavnika, odnosno profesora, učenici su najviše obraćali pažnje na to kako se nastavnici ophode prema učenicima i koliko su zanimljivi, što govori i o tome šta učenici očekuju od nastavnika i koje njihove kvalitete najviše cene. Kao najvažnija osobina nastavnika izdvaja se „razumevanje za učenike“, a na drugom mestu po važnosti je osobina „dobar predavač“ (Ristić, 2005: 144).

Evaluativna studija iz 2009. godine je pokazala da su učenici veoma zadovoljni načinom rada koji izdvaja GV od ostalih predmeta pre svega prema pristupu nastavnika predmetu (Baucal et al., 2009). Učenici ističu da nastavnici poštuju i podstiču mišljenja učenika, „povezuju teme sa svakodnevnim životom učenika i osvetljuju ih iz različitih perspektiva“, dok najređe podstiču kritičko mišljenje i ne primenjuju saradnju sa učenicima prilikom ocenjivanja (Baucal et al., 2009: 39; Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 714). Postojeći sistem obrazovanja u Srbiji se u velikoj meri zasniva na transmisiji i reprodukciji naučenog gradiva što je u suprotnosti ciljevima obrazovanja za demokratiju (Đurišić- Bojanović, 2002:71). S tim u vezi, Ministarstvo prosvete i sporta je krenulo u organizovanje reforme obrazovanja u Srbiji nakon političkih promena 2000. godine. Metode i način rada na časovima GV su u skladu sa ciljevima reforme obrazovanja u pogledu načina rada i

uvođenja više izbornih predmeta. Doprinos predmeta demokratizaciji obrazovanja i vaspitanju za demokratiju se ogleda, pre svega, u primeni drugačijih metoda i drugačije komunikacije među učenicima i nastavnicima na ovim časovima (Joksimović, 2003:88), tako da ovaj predmet predstavlja izvesno osveženje za učenike. Cilj uvođenja predmeta GV je podsticanje i razvijanje kritičkog mišljenja, stvaranje samostalnih, inicijativnih i slobodoumnih mladih ljudi (Đurišić- Bojanović, 2002:72). Pored toga, način rada na časovima GV se zasniva na metodama aktivnog učenja (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 96), dok nastava obuhvata kognitivnu, vrednosnu i socijalnu komponentu (Baucal et al., 2009:9). Metode nastave koje se najčešće koriste na časovima GV, prema mišljenju učenika, su: predavanja nastavnika (50,6%), diskusije (50,1%) i debate (48,4%) (Baucal et al., 2009: 39), dok su retko zastupljeni rad na novinskim člancima ili video materijalima, humanitarni projekti, istraživanje putem Interneta i pisanje eseja (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 714). Najzad, prema podacima Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, učenici srednjih škola u oceni svojih nastavnika nisu bili mnogo strogi. Tako je 65,8% dalo svojim nastavnicima GV ocenu 5, četvrtina je ocenila nastavnike ocenom 4, dok niže ocene je dalo svega 9,2% srednjoškolaca (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:69).

Predlozi učenika da se unapredi nastava GV u školama. U studiji *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji iz 2002. godine*, učenici su upitani šta bi promenili na časovima GV. Oni su navodili da bi želeli da saznaju više o temama koji se odnose na njihov svakodnevni život („zdravi stilovi života, odnosi sa porodicom i prijateljima, dečija prava, prirodna okolina i ljudska prava“), dok su najmanju zainteresovanost pokazali za aktuelnu političku situaciju i izučavanje institucionalnog okvira države (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 70). Dečija i ljudska prava su se pokazala kao najmanje zanimljiva tema i nastavnicima i učenicima koju su najslabije prihvatili (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 96).

U narednim studijama, zamerka učenika je bila da se ne koriste savremena komunikacijska sredstva, kao što su Internet i dokumentarni filmovi (Džamonja Ignjatović, Baucal i Radić Dudić, 2009: 718), te je 40,9% učenika je istaklo ovaj predlog za unapređivanje nastave GV. Ostali predlozi su: češće korišćenje aktivne nastave (26,5%), učešće učenika u donošenju odluka u školi (24,2%) i organizovanje projekata gde bi učenici praktično primenili i proverili svoja znanja (23,3%). (Baucal et al., 2009:41). Primećuje se da se učenici zalažu za praktičnu nastavu i mogućnost primene usvojenih znanja u školi i široj zajednici.

Najzad, u studiji Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja najviše učeničkih ideja za unapređivanje nastave GV u srednjim školama se odnose na

promene u programima koji se primenjuje u srednjim školama: 26,3% učenika bi uvrstilo u program nove radionice i teme o kojima se do sada nije raspravljalo na ovim časovima ali ne bi menjali postojeći program, dok 28% učenika bi rado izbacilo neke radionice i teme (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013:54).

6. Diskusija i zaključak

U radu smo predstavili kako su se programi i sadržaji predmeta, metode nastave, kompetencije nastavnika, kao i stavovi aktera (nastavnika i učenika) o predmetu i nastavi GV menjali tokom proteklih petnaest godina. Na osnovu toga šta se u ovom periodu menjalo, kao i od toga šta je, uprkos željama pojedinih aktera, ostajalo nepromenjeno, mogu se uočiti određene tendencije u tome na koji način se GV pristupalo u obrazovnoj politici i praksi u Srbiji:

- (1) Najpre, upečatljivo je da su istraživanja pokazala da se pojedine teme od samog početka realizacije GV u školama doživljavaju kao nezanimljive i nepodsticajne za učenike (npr: ljudska, građanska i dečija prava, organizacija vlasti, rad skupštine) ili teške za organizaciju (tema: planiranje i izvođenje akcije). Činjenica da se ovaj nalaz javlja u svim kasnijim istraživanjima ukazuje na to da sadržaji GV nisu revidirani (makar ne uspešno), niti je način njihove realizacije koncipiran drugačije.
- (2) Sadržaji koje nastavnici i učenici predlažu da se uvedu u program predmeta GV ukazuju na to da se on doživljava kao predmet u kome bi se mogle naći sve društveno aktuelne teme koje nisu (dovoljno) "pokrivene" drugim predmetima (npr: zaštita životne sredine, bolesti zavisnosti, reproduktivno zdravlje mladih, nasilje u porodici, trgovina ljudima, bezbednost na internetu). Iako ove teme nisu u fokusu predmeta GV, čini se da bi se one mogle koncipirati na taj način da se razmatraju u kontekstu ljudskih prava i razvoja građanskog i demokratskog društva.
- (3) Podaci o broju nastavnika koji su pohađali obuke za realizaciju nastave GV pokazuju da se od uvođenja predmeta u obrazovni sistem nije dovoljno radilo na povećanju obuhvata nastavnika obukama (iako se je moglo predvideti da će veći broj kompetentnih nastavnika biti neophodan), kao i da su obuke vremenom gubile na kvalitetu (nastavnici su manje zadovoljni obukama u prethodnih 5 godina nego na početku kada je predmet uveden). Ovo je moguće tumačiti iz ugla načina na koji su obuke koncipirane, a koji je sa porastom broja učenika različitih razreda postao neefikasan. Naime, obuke su podrazumevale da nastavnici iskustveno "prođu" kroz radionice koje će kasnije oni raditi sa učenicima, a

kako se broj ovih radionica vremenom povećavao to je značilo i veća očekivanja od nastavnika da “vladaju” različitim temama i tehnikama nastave.

- (4) Istraživanja pokazuju da su percepcije nastavnika i učenika o zastupljenosti različitih metoda u nastavi GV različite. Što se tiče nastavnika, u prvim godinama realizacije predmeta gotovo svi nastavnici su izvestili da koriste metode aktivnog učenja, dok poslednjih nekoliko godina to navodi znatno manji broj nastavnika. S druge strane, u studiji iz 2002. godine učenici ređe nego nastavnici navode da se na ovim časovima primenjuju metode aktivnog učenja (Smith, Fountain, Mc Lean, 2002: 76). Pored toga, u studiji iz 2002. godine većina učenika kaže da su im časovi GV zanimljiviji od drugih časova, a u istraživanju iz 2013. godine nailazimo na podatak da oko 30% učenika kaže da časovi GV nisu zanimljiviji od časova drugih predmeta.
- (5) U poslednjih 5 godina, studije pokazuju da je više nastavnika nego ranije, kada je predmet tek uveden, nezadovoljno statusom predmeta i smatraju da GV treba da bude obavezan predmet u sva četiri razreda srednje škole. Ovakva perspektiva nastavnika je možda u vezi sa porastom svesti o značaju tema koje se obrađuju u nastavi GV i/ili nepovoljnog statusa predmeta u odnosu na druge predmete (gde se GV doživljava kao “neozbiljan” predmet).

Na osnovu navedenih tendencija možemo zaključiti da donosioci odluka u politici obrazovanja ne uzimaju u obzir dovoljno perspektive nastavnika i učenika i njihove predloge za unapređivanje nastave GV. Predlozi učenika i nastavnika, iako odražavaju nerazumevanje koncepcije predmeta GV, ukazuju na to da oni uviđaju potrebu da se u školi više obrati pažnja na aktuelne probleme u društvu, a što GV, kako je trenutno koncipirano, ne uspeva u potpunosti da ispuni. Različite perspektive nastavnika i učenika o metodama koje se koriste u nastavi GV, kao i činjenica da sve manji broj nastavnika izveštava da u nastavi koristi metode aktivnog učenja, mogu nam govoriti o sve manjoj pripremljenosti i motivisanosti nastavnika za rad na ovaj način. Takva situacija može biti i u vezi i sa uvođenjem propisa kojima su smanjeni zahtevi koji definišu ko može biti nastavnik na predmetu GV. Kada se ovo ima na umu, možemo zaključiti da je relativna inertnost u implementaciji predmeta GV sistemski “dozvoljena”, te da je smanjivanje kvaliteta nastave GV direktno u vezi sa opštom neefikasnošću sistema obrazovanja, indiferentnošću kreatora obrazovnih politika, kao i promenjenim opštim političkim kontekstom kojim je izgubljen impuls koji je doveo do uvođenja predmeta.

Literatura

- Avramović, Z. (2002). Problem konceptualizacije građanskog obrazovanja I vaspitanja. U: Avramović, Z. & Maksić, S. (ur.) Izazovi demokratije i škola. Beograd: IPI.
- Baucal, A., Džamonja Ignjatović, T., Trkulja, M., Grujić, S. i Radić Dudić, R. (2009). Građansko vaspitanje: Procena dosadašnjih rezultata. Beograd: Građanske inicijative.
- Gajić, O. (2009). Građansko vaspitanje u srednjim školama Republike Srbije iz perspektive nastavnika. Teme. 33 (4), 1319-1337.
- Džamonja Ignjatović, T., Baucal, A. Radić Dudić, R.(2009). Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji - evaluativna studija. Godišnjak FPN, 3 (3), 711-723.
- Đurišić-Bojanović, M. (2003). Uvođenje predmeta građansko vaspitanje. U: Joksimović, S.(ur.).Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Đurišić-Bojanović, M. (2002). Građansko vaspitanje kao predmet. U: Avramović, Z. & Maksić, S. (ur.) Izazovi demokratije i škola. Beograd: IPI.
- Joksimović, S. (2003). Predgovor. U:Joksimović, S.(ur.).Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Joksimović, S. (2003). Mišljenja učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi. U:Joksimović, S.(ur.).Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Klemenović, J. (2009). Obrazovanje za ljudska prava u sistemu srednjoškolskog obrazovanja u Srbiji. Teme. 33 (4), 1303-1318.
- Đurišić Bojanić, M. (2003). Uvođenje predmeta građansko vaspitanje. U: Joksimović, S.(ur.).Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Pravilniku o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole. (2001). Prosvetni glasnik, br. 5
- Pravilnik o izmenama i dopunama Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju. (2011). Prosvetni glasnik, br. 7.
- Pravilnik o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji. (2008). Prosvetni glasnik, br. 7.
- Pravilnik o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji. (2013). Prosvetni glasnik, br. 4.
- Pravilnik o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u stručnim školama (2011). Prosvetni glasnik, br. 8.
- Ristić, D. (2005). Građansko vaspitanje u Srbiji (prir. Snežana Joksimović) – Religija i Tolerancija, CEIR, Novi Sad, broj 3.
- Smith A., Fountain S. i McLean H. (2002). Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji - Evaluacija prve godine, 2001-2002, i preporuke. Beograd: UNICEF, UNESCO, Fond za otvoreno društvo - Srbija, Institut za otvoreno društvo.
- Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi. (2001). Službeni glasnik, br. 46.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. (2009). Službeni glasnik br. 72

Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja (2013). Građansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi: Evaluacija programa i kompetencija nastavnika (2013). Dostupno na: www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/?lng=lat (8.10.2015.)

Zuković, S. (2009). O građanskom vaspitanju u srednjoj školi iz perspektive učenika i roditelja. *Teme*. 33 (4), 1353-1368.

Marko Kovačić i Martina Horvat
OD PODANIKA DO GRAĐANA:
RAZVOJ GRAĐANSKE KOMPETENCIJE MLADIH

Nakladnici:

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 11
Tel: +385 1 4810 264; fax: +385 1 4810 263
E-mail: idiz@idi.hr

GONG

Zagreb, Trg bana Josipa Jelačića 15/IV
Tel: +385 1 4825 444; fax: +385 1 4825 445
E-mail: gong@gong.hr

Za nakladnike:

Branislava Baranović
Jelena Berković

Lektura:

Tina Alujević

Grafička priprema:

Stjepan Tribuson

Naslovnica:

Davor Novak

Tisak i uvez:

ACT PRINTLAB d.o.o.

Zagreb, 2016.